

ğışime uğradı ve tarım giderek yerini küçük el sanatlarına bıraktı. Defterlerde yer alan isim listelerindeki kayıtlar burada terzi, debbâğ, haddâd, hallâç, helvacı, çizmece, ayakkabıcı, semerci, berber gibi mesleklerin ağırlık kazandığını gösterir. Valyeva'nın bu değişimi üzerine bilgi veren en son tahrir defteri 993 (1585) tarihlidir. Artık burası on mahallesi, beş camisi, beş mescidi ve yirmi dört su değirmeni olan orta büyüklükte bir şehir hüviyeti kazanmıştır. Çoğu XIX. yüzyılda ortadan kaldırılan cami ve mescidler şunlardır: Mehmed Paşa Eस्कicamii, Hacı Hüseyin Camii, Mehmed Bey Camii, Câmî-i Atîk (2), Mehmed Bey Camii (2), Veli Kethüdâ Camii (Gradçe), Praçalı Mescidi, Boşnak Mahallesi Mescidi, Aşağı Gradçe Mescidi, Novosel Mescidi ve Büyük Boşnak Mahallesi Mescidi.

1660 yazında Varad'dan (Grosswardein / Nagyvarad) Saraybosna ve Dalmaçya'ya giden Evliya Çelebi Valyeva'yı da görmüş, burayı bahçeler ve meyvelikler arasında yer alan, Kolubara nehri kıyısında güzel bir yer olarak zikretmiştir. Semendire sancak beyinin hassına dahildir ve bir voyvoda tarafından yönetilmektedir; ayrıca bir kaza merkezidir, kadısının günlük geliri 150 akçedir. Altı mahallesiyle tek ya da çift katlı, kiremit veya tahta (şandır) çatılara sahip, güzel inşa edilmiş 870 evi mevcuttur. Evler bahçeler veya meyvelikler içindedir. Kasabada on bir cami ve mescid vardır, çarşı içerisinde olanı en büyüğüdür. Bunların yanında iki tekke, üç mektep, iki han, bir hamam, 100 civarında dükkân, pek çok kahvehanesi bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgiler ve rakamlar doğru olup kasabanın gelişiminin

XVII. yüzyıldaki durumunu ortaya koymaktadır.

Valyeva Osmanlılar'la Avusturya, Lehistan, Rusya ve Venedik'in oluşturduğu Kutusal İttifak arasında 1683-1699 yıllarında cereyan eden savaşta işgale uğradı ve 1699 Karlofça Antlaşması'yla Habsburglar'ın elinde kaldı. Bu durum kasabanın gerilemesine yol açtı, müslüman ahalî ve İslâmî binâlar ortadan kalktı. 1739'da Belgrad Antlaşması'ndan sonra Osmanlılar Valyeva ve civarını tekrar ele geçirdi. 1154 (1741) yılına ait yeni tahrir "Valyeva palankası"nda sadece seksen müslüman nefer (yetişkin erkek) ve burayı koruyan otuz altı muhafızdan ibaret bir askerî birliğin bulunduğu belirtilir. Bu 116 kişilik müslüman erkek nüfus yanında on iki nefer hristiyan erkek de sayılmıştır (TK, TD, nr. 18, s. 261-262). Bu durum Valyeva'nın gerilediğini, 500 kişiye düşen nüfusuyla yeniden bir köy haline dönüştüğünü gösterir. Ekonomisi de büyük ölçüde değişmiş ve ticarî merkez işlevini tamamen yitirmiştir. Ancak Valyeva sonraki altmış yıl içerisinde yeniden toparlandı. 1800'de Türkler'in ve Sırp'ların yaşadığı 400 eve, 2100-2300 civarında bir nüfusa sahipti. Yirmi sekiz yıl sonra Maximilian Thielen 4500 kişilik bir nüfusla birlikte 1000 evin bulunduğunu kaydeder; Valyeva'nın çeşitli camileri, Ortodoks kiliseleri, iki hamamı ve faal dükkânlarıyla çok büyük bir pazar durumunda olduğunu söyler. Valyeva, tarih boyunca nüfustaki iniş çıkışlardan ve değişimden ötürü seyyahlar tarafından şehir, kasaba, varoş veya köy diye zikredilir.

Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları sırasında (1787-1791) Valyeva'nın Sırp sakinleri Obor-Knez Aleksa Nenadović kuman-

dasındaki Sırp bağımsızlığı mücadelesinde, yine 1804 yılında cereyan eden ilk Sırp bağımsızlık ayaklanmasında yer aldı. 1815'te Sırbistan'ın kısmî bağımsızlık kazanmasının ardından Valyeva, Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesine rağmen hızlı bir değişim ve büyüme gösterdi. Türk nüfusu şehri terkederken Sırp nüfusu bunların yerini aldı. XIX. yüzyıl boyunca şehirdeki ticaretin ve zanaatkarların gelişmesiyle nüfus oranı Sırp'ların lehine arttı. I. Dünya Savaşı esnasında şehir hemen hemen tamamen yerle bir edildi. Alman işgaline uğradığı II. Dünya Savaşı'nın arkasından yeni Yugoslavya'nın silâh sanayi merkezi haline geldi. 1968'de demiryoluyla Belgrad'tan Adriyatik kıyısındaki Bar'a bağlandı. Ayrıca Vojvodina, Maçva, Bosna-Hersek ve Adriyatik kıyısını bağlayan kara yolunun merkezinde yer almaktadır. 1999'da Kosova'daki savaş esnasında Valyeva'nın silâh endüstrisi ağır NATO bombardımanıyla imha edildi, ancak şehrin kendisi çok fazla hasar görmedi. Günümüz Valyeva'sında geç dönem Osmanlı tarzında yapılmış birkaç eski ev hâlâ ayakta. En eskisi XVIII. yüzyılın sonundan kalma Müslim Konağı ile 1813'ten kalma Nenadoviæ ailesinin kulesidir. Kolubara nehrinin güneyindeki Eskiçarşı caddesi de Osmanlı tarzıyla inşa edilen eski konaklarla süslüdür. Şehirin 2002'de nüfusu 61.035, köyleriyle beraber 96.761 idi. Şehirde 58.689 Sırp (% 96,15), 527 Roma (% 0,86), 207 Karadağlı (% 0,33), on dokuz müslüman (% 0,03), altı Boşnak (% 0,00) ve diğerleri mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), V, 221; M. F. Thielen, *Die europäische Türkei, ein Handwörterbuch für Zeitungsleser*, Wien 1828, s. 295; Hazim Şabanović, *Evliya Çelebija Putopis*, Sarajevo 1957, s. 110-111; V. Vinaver, "Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog Srpskog Ustanaka", *Istoričeski Glasnik*, sy. 2, Beograd 1955, s. 43; V. Stojančević, "Tursko stanovništvo u Srbiji pred Prvi srpski ustanak", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, XIII-XIV, Novi Sad 1956; M. Vas, "Valjevo", *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1971, VIII, 453.

MACHIEL KIEL

Valyeva (Valjevo) şehir merkezinden bir görünüş (Valjevo Belediyesi Arşivi)

VÁMBÉRY, Arminius (1832-1913)

Macar Türkologu.

Adı Armin, Hermann ve soyadı Wamberger, Weinberger şekillerinde de yazılır. Almanya'nın Bamberg şehriden Macaristan'a göç etmiş dar gelirli bir yahudi

VÁMBÉRY, Arminius

ailesinin çocuğu olarak Budapeşte'nin kuzeybatısındaki Dunaszerdahely'de doğdu. Malî sebeplerle tahsiline devam edemedi ve çeşitli işlerde çalışırken kendini yetiştirdi. Güçlü hâfızası ve dil öğrenmedeki üstün yeteneği sayesinde daha yirmi yaşına gelmeden on altı dil konuşup on ikisinde yazabildiği hâtıralarından öğrenilmektedir. Yirmi yaşında Türkçe'yi öğrenen Vámbéry, özellikle Macarca'nın menşeinin Fin-Ogur dilleri mi yoksa -kendi inandığı gibi- Tatarca mı (Türkçe) olduğu konusunda durdu. Daha sonra Jósef Budenz gibi bilginlerce Macarca'nın Fin-Ogur dillerinden geldiği tesbit edilmiş, ancak Vámbéry, tezini bırakmak zorunda kalmasına rağmen Macarlar'ın menşeinin Türkler'in teşkil ettiğine dair görüşü sebebiyle "pan-türkizmin babası" olarak tanınmıştır.

Vámbéry, bir ara Viyana'da görüştüğü J. F. von Hammer-Purgstall'ın tavsiyesiyle 1857'de İstanbul'a gitti ve Macar asıllı İsmâil Paşa'nın (Kmetty) aracılığıyla Hüseyin Dâim Paşa'nın köşküne yerleşerek çocuklarına Fransızca öğretmeye başladı. Paşanın kendisine verdiği Reşid Efendi adını kullandı. 1858'de İstanbul'da ilk defa küçük bir Almanca-Türkçe sözlük yayımladı. 1859'dan itibaren bir yandan Hariciye nâzırlarından Sâdık Rifat Paşa'nın çocuklarına ders verirken bir yandan da Nuruosmaniye Medresesi'ne devam ederek İslâm inancını öğrendi, Arapça ve Farsça'sını ilerletti. Bir süre Hariciye Nezâreti'nde tercümanlık yaptı. İstanbul'da kaldığı dört yıl içerisinde Orta Asya Türkleri'nin dilleri üzerindeki araştırmalarını sürdürdü ve *Abuşka Lugatı*'nin çevirisini tamamlayıp Macar İlimler Akademisi'ne gönderdi. 1861'de akademinin muhabir üyeliğine seçildi. 1863 Martında Macar İlimler Akademisi'nin sağladığı 1000 florinlik yardımla Orta Asya gezisine çıktı. İngiliz hükümeti için Ruslar'ın aleyhine casusluk faaliyetinde bulunduğu bu gezide önce Tahran'a uğradı; orada hacdan gelen bir Türk kafilisine katılıp Hıve, Buhara, Semerkant ve Herat'ı ziyaret etti. Geniş dil ve din bilgisiyle çok inandırıcı olduğu derviş kılığında yaptığı seyahatini başarıyla tamamlayıp aynı yılın kasımında geri döndü. Tahran'dan geçerken İran şahı tarafından iyi karşılandı ve bir nişanla ödüllendirildi. Oradan Londra'ya gitti ve Royal Geographical Society'de seyahatini anlatarak büyük ilgi topladı ve İngiliz basınında yer alan yazılarıyla gündemde kalmaya devam etti.

1865'ten itibaren Budapeşte Üniversitesi'nde konferansçı sıfatıyla görevlendi-

rilen Vámbéry 1870'te yeni kurulan dünyanın ilk Türkoloji kürsüsüne profesör tayin edildi ve burada otuz beş yıl çalıştıktan sonra 1905'te emekliye ayrıldı. Tanınmış öğrencileri arasında Julius Germanus, Ignaz Goldziher, Ignác Kúnos, Bernat Munkacsı anılabilir. 15 Eylül 1913 tarihinde ölen Vámbéry uzun süren meslek hayatında otuz sekiz kitap yazmış ve Türkoloji'nin en popüler temsilcisi sayılmıştır; özellikle İngiltere'de birçok makalesi yayımlanmıştır. Eserlerinin çoğunlukla Almanca, bazan da altı dilde birden neşredildiği görülmektedir. Önemli bir kısmı Türkler ve Türkçe'nin lehçeleri üzerine kaleme alınmış olan çalışmaları V. V. Barthold gibi ilim adamları tarafından küçümsemişse de O. A. Soukhareva gibi bazılarının takdirini kazanmıştır. T. Zarccone, "Onun derviş kılığında yaşadığı dolaysız İslâm deneyimiyle yaptığı işe bugün hiç şüphesiz katılımcı antropoloji adı verildi" demektedir. Türkler'i çok seven Vámbéry'nin bu sevgisi, Türkiye'de paşa konaklarında yıllarca misafir kalması ve özellikle II. Abdülhamid'e danışmanlık yaparak büyük bir servet kazanmasıyla da ilişkilidir. Nitekim Tunalı Hilmi'ye Türkler'in sayesinde ilim, şöhret ve servet sahibi olduğunu söylediği bilinmektedir.

Eserleri: *Deutsch-Türkisches Wörterbuch* (İstanbul 1858); *Abuska: Csagatajörök szogyüjtemény* (1862); *Travels in Central Asia* (London 1864); *Meine Wanderungen und Abenteuer in Persien* (Pest 1867); *Cağataische Sprachstudien* (Leipzig 1867); *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilik* (1870); *Geschichte Bucharas oder Transoxaniens* (I-II, Stuttgart 1872); *History of Bokkara* (London 1873; Ar. trc. Ahmed Mahmûd es-Sâdâtî, Kahire 1965, Yahyâ el-Haşşâb'ın önsözleriyle); *Central-Asia and Anglo-Russian Frontier Question* (London 1874); *Der Islam im 19. Jahrhundert* (Leipzig 1875); *Etymologisches Wör-*

Arminius
Vámbéry
derviş
kıyafetinde

terbuch der turko-tatarischen Sprachen (Leipzig 1878); *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* (Leipzig 1879); *Der Ursprung der Magyaren* (Leipzig 1882); *A. Vámbéry, His Life and Adventures by Himself* (I-II, London 1883); *The Coming Struggle for India* (London 1885); *Die Scheibaniade Sprachstudien, Ein özbekisches Heldengedicht* (Muhammed Sâlih'in *Şeybânîname*'sinin neşridir, Wien 1885); *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen* (Leipzig 1885, 1970); *Der Zukunftskampf um Indien* (1886); *Hungary in Ancient* (London 1890); *Alt-osmanische Sprachstudien* (Leiden 1901); *Westlicher Kultureinfluss im Osten* (Berlin 1906). Vámbéry, Ali Şîr Nevâî'nin *Muhâkemetü'l-lugateyn*'ini Macarca'ya (*Nyelvtudmány Közlemények*, I, Pesten 1862, s. 112-130), Seydî Ali Reis'in *Mir'âtü'l-memâlik*'ini İngilizce'ye (London 1899) tercüme etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Vámbéry, *Arminius Vámbéry: His Life and Adventures*, London 1883, I-II; "Vámbéry A.", *Der Grosse Brockhaus*, Leipzig 1934, XIX, 387; L. Alder – R. Dalby, *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vámbéry*, London 1979; K. Hegyi, "Vámbéry Ármin (Eigentlich Hermann Weinberger)", *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* (ed. M. Bernath – K. Nehring), München 1981, IV, 384-385; Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1983; a.mlf., *Vámbéry: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İstanbul 1985; N. Ahmet Özalp, *Arminius Vambéry: Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, İstanbul 1993; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 326-328; Th. Zarccone, *Yasak Kent Buhara: 1830-1888* (trc. Ali Berktaç), İstanbul 2001, s. 45-74; R. Tschudi, "Hermann Vámbéry", *Isl.*, V (1914), s. 107-108; Şerif Baştav, "Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar, Armin Vámbéry", *TK*, sy. 26 (1964), s. 118-122; Muslihiddin Karakurd, "Türkler'in Dostları: Armin Vámbéry", a.e., sy. 88 (1970), s. 276-279; Ephraim Fischhoff, "Vambéry, Arminius (1832-1913)", *EJd.*, XVI, 65-66.

Arminius
Vámbéry

